

PAWEŁ CZARNECKI

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

DOPUSZCZALNOŚĆ UMOWNEGO KSZTAŁTOWANIA UZUPEŁNIAJĄCEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI PRACODAWCY ZA WYPADEK PRZY PRACY

1. WPROWADZENIE

Problematyka odpowiedzialności odszkodowawczej pracodawcy za wypadki przy pracy stanowi przedmiot intensywnego zainteresowania doktryny prawa pracy. Temat pojawia się nie tylko jako samodzielny przedmiot studiów, lecz także jako aspekt szerszych rozważań na temat odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy. Nawet autorzy sceptyczni wobec możliwości kierowania przez pracownika przeciwko pracodawcy roszczeń uzupełniających świadczenia z ubezpieczenia wypadkowego włączają się do dyskusji na temat szczególnych cech tej odpowiedzialności¹. Kształt tzw. odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy z tytułu wypadków przy pracy, wyłaniający się z obowiązujących przepisów oraz

¹ Przykładowo M. Gersdorf i M. Raczkowski w artykule dotyczącym tej problematyki najpierw wyrażają swój sceptycyzm odnośnie do dopuszczalności odpowiedzialności uzupełniającej, a następnie włączają się do dyskusji na temat jej charakteru prawnego; por. M. GERSDORF, M. RACZKOWSKI, *Przemiany odpowiedzialności pracodawcy za szkodę wywołaną wypadkiem przy pracy lub chorobą zawodową*, [w:] *Prawo ochrony pracy – współczesność i perspektywy rozwoju*, red. T. WYKA, M.A. MIELCZAREK, Warszawa 2017, s. 91. Podobnie W. Ostaszewski, który dokonując wszechstronnej analizy odpowiedzialności uzupełniającej, daje wyraz swoim powątpiewaniom co do tego, czy

określonego sposobu ich interpretacji dokonywanej przez Sąd Najwyższy, bywa oceniany krytycznie. Punktem odniesienia dla krytyki jest zazwyczaj regulacja przedwojenna zawarta w art. 196 ust. 1 ustawy z 28 marca 1933 r. o ubezpieczeniu społecznym². Ustalała ona określoną relację między prawem do świadczeń z ubezpieczenia społecznego a odpowiedzialnością odszkodowawczą pracodawcy. W jej świetle osoby uprawnione do świadczeń przewidzianych w ustawie mogły dochodzić od pracodawcy wynagrodzenia szkód, wywołanych chorobą, niezdolnością do zarobkowania lub śmiercią tylko wówczas, gdy okoliczności te zostały spowodowane przez pracodawcę lub jego zastępcę rozmyślnie lub przez zaniedbanie obowiązków wynikających z przepisów o ochronie życia i zdrowia pracownika. W takich samych przypadkach pracodawca miał obowiązek zwrócenia instytucji ubezpieczeniowej równowartości świadczeń należnych osobom uprawnionym (art. 195 ust. 1 ustawy). Pracodawca ponosił więc odpowiedzialność uzupełniającą na zasadzie winy, a nie na bardziej surowej zasadzie ryzyka³. Wina miała przy tym leżeć po stronie samego pracodawcy lub jego (szeroko rozumianego) zastępcy⁴.

Brak podobnego rozwiązania w obecnym ustawodawstwie, na który autorzy zwracają uwagę⁵, zdaje się przy tym wynikać nie tyle z rozmyśl-

odpowiedzialność uzupełniająca ma uzasadnione podstawy; por. W. OSTASZEWSKI, *Odpowiedzialność uzupełniająca pracodawcy*, Toruń 2015, s. 222-223.

² Dz. U. Nr 51, poz. 396; por. również art. 25 dekretu z 25 czerwca 1954 r. o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin (Dz. U. Nr 30, poz. 116). W sprawie ewolucji ustawowej regulacji dotyczącej uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy z tytułu wypadku przy pracy por. np. M. BARZYCKA-BANASZCZYK, *Odpowiedzialność odszkodowawcza pracodawcy*, Warszawa 2017, s. 243-251.

³ Tak M. BARZYCKA-BANASZCZYK, *op. cit.*, s. 244.

⁴ Por. orzeczenie Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z 31 marca 1951 r., ŁC 1960/50, «Legalis» nr 1326818, z tezą, że starszy ustawiacz, któremu powierzono kierownictwo drużyną manewrową, może być uważany za zastępcę pracodawcy, którym w okolicznościach sprawy były Koleje Państwowe.

⁵ Por. np. M. GERSDORF, M. RACZKOWSKI, *op. cit.*, s. 84; K. ŚLEBZAK, *Uzupełniająca odpowiedzialność pracodawcy z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych*, [w:] *Studia z prawa pracy. Księga pamiątkowa ku czci docenta Jerzego Logi*, red. Z. GÓRAL, Łódź 2007, s. 150, oraz W. WITOSZKO, *Odpowiedzialność pracodawcy*

nego działania ustawodawcy, ile ze szczególnych okoliczności, których zaistnienie otworzyło drogę do odpowiedzialności uzupełniającej z tytułu wypadków przy pracy. Jej obecną dopuszczalność wiąże się nie tyle z wprowadzeniem określonego rozwiązania, ile z wykreśleniem z ustawy z 12 czerwca 1975 r. o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych⁶ przepisu, który dochodzenia roszczeń zakazywał, oraz z określoną interpretacją (właściwie zignorowaniem) art. 232 k.p. (odpowiednika obecnego art. 237¹ § 1 k.p.)⁷. Przekonanie o możliwości domagania się od pracodawcy roszczeń uzupełniających utrzymało się przy tym po uchwaleniu ustawy z 30 października 2002 r. o ubezpieczeniu społecznym z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych⁸.

Brak jednoznacznej, ustawowej regulacji odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy i odwoływanie się w tym zakresie do regulacji cywilnoprawnych rodzi niepewność odnośnie do tego, czy strony stosunku pracy mogą umownie „poprawiać” domyślne rozwiązania kodeksu cywilnego w zakresie odpowiedzialności odszkodowawczej.

Celem niniejszego artykułu jest rozważenie, czy pracodawca może zawrzeć z pracownikiem umowę łagodzącą jego odpowiedzialność uzupełniającą z tytułu wypadku przy pracy (zakładając, że odpowiedzialność taka ma podstawy prawne) i w ten sposób doprowadzić do ograniczenia odpowiedzialności uzupełniającej tak, aby sytuacja pracodawcy przypominała tę z przywołanej wyżej przedwojennej ustawy. Poza zakresem prowadzonych tu rozważań jest kwestia dopuszczalności tego rodzaju postanowień w porozumieniach zbiorowych.

w razie dochodzenia uzupełniających roszczeń cywilnoprawnych z tytułu wypadku przy pracy lub choroby zawodowej, «Praca i Zabezpieczenie Społeczne» 11/2008, s. 19.

⁶ Ustawa z 12 czerwca 1975 r. o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych, Dz.U. Nr 20, poz. 105.

⁷ Przełomowe znaczenie miała tu uchwała składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego – Izba Administracyjna, Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z 14 grudnia 1990 r., III PZP 20/90, «OSNCP» 7/1991, poz. 79, «OSNPG» 6/1991, poz. 15, s. 24, w której SN dopuścił odpowiedzialność uzupełniającą pracodawcy na podstawie przepisów kodeksu cywilnego o odpowiedzialności deliktowej.

⁸ Dz. U. Nr 199, poz. 1673.

2. WYPADEK PRZY PRACY JAKO ŹRÓDŁO ZOBOWIĄZANIA CYWILNOPRAWNEGO

Na wstępie należy wskazać, że gdy mowa jest o uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy za wypadek przy pracy, chodzi o swoiste uproszczenie. Definicja wypadku przy pracy sformułowana w art. 3 ust. 1 ustawy o ubezpieczeniu społecznym z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych określa wypadek jako pewnego rodzaju „zdarzenie”. Mianowicie chodzi o zdarzenie nagłe wywołane przyczyną zewnętrzną powodujące uraz lub śmierć, które nastąpiło w związku z pracą. W świetle tej definicji wypadek przy pracy nie musi pozostawać w związku z działaniem lub zaniechaniem (zawinionym bądź nie) jakiegokolwiek osoby. Wypadek został tu zdefiniowany w oderwaniu od jego związków z zachowaniami innych osób i ewentualnym naruszeniem przez nie obowiązków prawnych (umownych czy powszechnych), a także w oderwaniu od ponoszenia przez takie osoby odpowiedzialności na zasadzie ryzyka. Na gruncie ustawy o ubezpieczeniu społecznym z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych pojęcie wypadku nie funkcjonuje w ogóle jako źródło zobowiązania prywatnoprawnego. Pojęcie to jest w zasadzie niekompatybilne z systematyką odpowiedzialności cywilnoprawnej⁹. Wypadek przy pracy stanowi określony typ ryzyka socjalnego, którego wystąpienie jest tytułem do świadczeń z ubezpieczeń społecznych¹⁰.

Z uwagi na powyższe, aby mówić o uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy za wypadek przy pracy, konieczne jest porzucenie perspektywy prawa ubezpieczeń społecznych i przyłożenie do tego samego

⁹ Wypadek przy pracy jako taki jest źródłem obowiązku naprawienia szkody w świetle art. 237¹ § 2 k.p., w rezultacie regulacja ta, rozumiana dosłownie, budzi zasadnicze wątpliwości natury aksjologicznej; por. Ł. PISARCZYK, *Odpowiedzialność pracodawcy za szkodę spowodowaną wypadkiem przy pracy*, [w:] *Z problematyki odpowiedzialności za szkodę*, red. G. BAŁTRUSZAJTYS, «Studia Iuridica» 47/2007, s. 210-211.

¹⁰ W literaturze przedmiotu zwraca się jednak uwagę na to, że ubezpieczenie społeczne z tytułu wypadków przy pracy najbardziej przypomina ubezpieczenia gospodarcze, oraz na to, że w jego przypadku najwyraźniejsza jest cywilnoprawna geneza ochrony; por. tak K. ŚLEBZAK, *op. cit.*, s. 148.

stanu faktycznego miary prawa cywilnego¹¹. Należy od początku przeprowadzić proces subsumpcji, oddzielnie na potrzeby odpowiedzialności deliktowej i oddzielnie na potrzeby odpowiedzialności z tytułu naruszenia umowy¹².

W przypadku kwalifikacji prawnej określonego zdarzenia jako cywilnoprawnego deliktu, odpowiedzialność pracodawcy będzie kształtowana na podstawie przepisów kodeksu cywilnego stosowanego wprost, a nie *via* art. 300 k.p.¹³ Zobowiązanie do naprawienia szkody wywołanej czynem niedozwolonym jest bowiem niezależne od istniejącego między stronami stosunku pracy.

Inaczej będzie, jeżeli szkoda doznana przez pracownika będzie rozpatrywana jako skutek naruszenia przez pracodawcę określonego obowiązku umownego. W takim przypadku przepisy kodeksu cywilnego będą stosowane odpowiednio, na warunkach określonych w art. 300 k.p.¹⁴

W żadnym z powołanych wyżej reżimów odpowiedzialności cywilnoprawnej nie zaistnieje jednak odpowiedzialność za wypadek jako taki. Będzie to albo odpowiedzialność za określony delikt (oparta na zasadzie winy albo ryzyka), albo odpowiedzialność za naruszenie obowiązku umownego. Uwaga ta ma duże znaczenie. Niedostrzeżenie

¹¹ W równym stopniu odnosi się to do innych grup osób podlegających ubezpieczeniu wypadkowemu.

¹² Por. w tym zakresie wyrok SN z 5 lipca 2005 r., I PK 293/04, «Legalis» nr 71141, w którym sąd wyraźnie wskazał, że pracownik, występując o zasądzenie roszczeń uzupełniających, nie może powoływać się w postępowaniu sądowym jedynie na fakt wypadku przy pracy, który stwierdzony został protokołem powypadkowym, lecz obowiązany jest wykazać przesłanki prawne odpowiedzialności odszkodowawczej.

¹³ W sprawie stosowania przepisów kodeksu cywilnego o czynach niedozwolonych wprost, a nie za pośrednictwem art. 300 k.p., por. np. T. WYKA, *Glosa do uchwały III PZP 85/86*, «Praca i Zabezpieczenie Społeczne» 4-5/1989, s. 85; tak samo J. BROL, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego 7 sędziów – zasada prawna z dnia 4 grudnia 1987 r.*, III PZP 85/86, «OSP i KA» 9/1988, s. 389; por. również W. OSTASZEWSKI, *op. cit.*, s. 259-260.

¹⁴ W tym kontekście por. np. wyrok SN z 17 lutego 1999 r., I PKN 578/98, «OSNP» 7/2000, poz. 263, w którym sąd wyraźnie dopuścił stosowanie przepisów kodeksu cywilnego o odpowiedzialności kontraktowej do tych przypadków naruszenia przez pracodawcę obowiązków umownych, które nie zostały szczegółowo unormowane w kodeksie pracy.

niekompatybilności pojęcia wypadku przy pracy z terminologią odpowiedzialności cywilnoprawnej może skutkować dążeniem do ujmowania każdego wypadku przy pracy jako źródła zobowiązania cywilnoprawnego, po to, aby każdemu poszkodowanemu pracownikowi zapewnić szansę na otrzymanie dodatkowych świadczeń. Kierowanie się tego rodzaju słusznościowymi względami może prowadzić do zaostrzania odpowiedzialności pracodawcy ponad akceptowany poziom¹⁵ oraz do wykorzystywania jej w celu rozwiązywania problemu ryzyka socjalnego, na który, z wielu różnych względów, właściwą odpowiedzią jest sprawnie działający system zabezpieczenia społecznego, nie zaś odpowiedzialność cywilnoprawna¹⁶.

3. MOŻLIWOŚCI MODYFIKOWANIA ODPOWIEDZIALNOŚCI UZUPEŁNIAJĄCEJ PRACODAWCY PO ZAISTNIENIU ZDARZENIA WYRZĄDZAJĄCEGO SZKODĘ

Przyjmując, że tzw. odpowiedzialność uzupełniająca pracodawcy za wypadek przy pracy realizowana jest na podstawie kodeksu cywilnego (stosowanego wprost w przypadku odpowiedzialności deliktowej lub *via* art. 300 k.p. w przypadku odpowiedzialności kontraktowej), nie można wykluczyć umów zawieranych między pracownikiem a pracodawcą,

¹⁵ Por. np. wyrok SN z 3 grudnia 2010 r., I PK 124/10, «Legalis» nr 298001, w którym sąd potwierdził uzupełniającą odpowiedzialność pracodawcy za skutki poślizgnięcia się pracownicy na atestowanych płytkach podłogowych, których niewłaściwe czyszczenie będące przyczyną śliskości poszkodowana pracownica (pełniąca funkcję zastępcy kierownika sklepu) tolerowała, oraz głosę J. Jankowiaka do tego orzeczenia, w której autor krytycznie odnosi się do obecnego stanu prawnego: J. JANKOWIAK, *Glosa do wyroku SN z dnia 3 grudnia 2010 r., I PK 124/10*, «Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa» 4/2011, s. 146.

¹⁶ Właściwe podejście do łagodzenia skutków wypadku przy pracy powinno być wieloaspektowe, co uzasadnia odejście od pierwszoplanowej roli pieniężnej kompensaty na rzecz dostępu do (organizowanego przez państwo) lecznictwa, protezowania, poradnictwa, przysposobienia i szkolenia zawodowego oraz polityki zatrudnienia; por. W. SZUBERT, *Ubezpieczenie od wypadków przy pracy w perspektywie rozwojowej*, «PiP» 5.10/1950, s. 102.

których celem będzie ograniczenie uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy. Obecna w prawie cywilnym swoboda umów odnosi się bowiem także do regulowania zasad ponoszenia odpowiedzialności.

Na gruncie prawa cywilnego wzajemne relacje między dłużnikiem a wierzycielem mogą być modyfikowane zarówno przed powstaniem obowiązku naprawienia szkody, jak i po jego zaistnieniu. W tym drugim przypadku szczególne znaczenie mają takie umowy, jak ugoda (art. 917 k.c.), nowacja zobowiązania (art. 506 k.c.) tudzież umowa o zwolnienie dłużnika z długu (art. 508 k.c.). W zasadzie nie powinno być wątpliwości, że w przypadku, gdy wypadek zaistniał w okolicznościach uzasadniających tzw. uzupełniającą odpowiedzialność odszkodowawczą pracodawcy, ten może zawrzeć z pracownikiem umowę, na mocy której strony porozumieją się co do zakresu odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy, umowę, która będzie przewidywała, że pracodawca zamiast naprawienia szkody spełni inne świadczenie (na rzecz pracownika albo osoby trzeciej), albo nawet umowę, mocą której pracownik zwolni pracodawcę z długu w zakresie odpowiedzialności uzupełniającej¹⁷. Strony stosunku obligacyjnego działające zgodnie co do zasady zawsze mogą zmodyfikować istniejące między nimi zobowiązanie albo nawet je wygasić, chyba że w danym przypadku sprzeciwiałby się temu przepis ustawy albo zasady współżycia społecznego.

¹⁷ Z tym ostatnim rozwiązaniem wiążą się zdecydowanie największe wątpliwości z uwagi na obowiązującą w prawie polskim zasadę kauzalności czynności rozporządzających (por. np. M. PYZIAK-SZAFNICKA, *Wygaśnięcie zobowiązań*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, VI: *Prawo zobowiązań – część ogólna*2, red. A. OLEJNICZAK, Warszawa 2014, s. 1613-1614). Bez większych wątpliwości rozwiązanie to należy dopuścić w przypadkach, w których zdarzenie zakwalifikowane jako wypadek przy pracy będzie jednocześnie źródłem zobowiązania pracownika wobec pracodawcy. Wówczas kauza zwolnienia z długu może polegać na wzajemnym zwolnieniu pracownika z długu przysługującego pracodawcy, np. tego, o którym mowa w art. 114 k.p. lub w art. 120 § 2 k.p.

4. MOŻLIWOŚCI MODYFIKOWANIA DOMYŚLNYCH ZASAD ODPOWIEDZIALNOŚCI CYWILNOPRAWNEJ PRZED ZAISTNIENIEM ZDARZENIA WYRZĄDZAJĄCEGO SZKODĘ

Bardziej interesująca z punktu widzenia praktyki jest weryfikacja możliwości uprzedniego (jeszcze przed zaistnieniem zdarzenia wyrządającego szkodę) modyfikowania relacji między poszkodowanym a zobowiązanym do naprawienia szkody.

Jeżeli chodzi o odpowiedzialność deliktową, to jej istota sprawia, że nieczęsto dochodzi do zawierania umów regulujących w sposób uprzedni zasady jej ponoszenia. Nie sposób jednak umów tego rodzaju wykluczyć¹⁸.

Porozumienie modyfikujące zasady ponoszenia odpowiedzialności deliktowej może dotyczyć w szczególności zakresu szkody majątkowej podlegającej naprawieniu. Z art. 361 § 2 k.c. wynika, że odszkodowanie powinno obejmować *damnum emergens* i *lucrum cessans*, chyba że łącząca strony umowa przewiduje inaczej. Możliwe jest więc ograniczenie odpowiedzialności do oznaczonej postaci szkody (np. do straty rzeczywistej), objęcie obowiązkiem odszkodowawczym jedynie matematycznie oznaczonej części uszczerbku majątkowego czy przyjęcie jako wiążącej obiektywnej metody ustalania rozmiarów szkody (zamiast metody dyferencyjnej). Na podstawie art. 361 § 2 k.c. można również dokonać modyfikacji w zakresie przyjętej w art. 361 § 1 k.c. zasady, że sprawca odpowiada za normalne następstwa zdarzenia wyrządającego szkodę poprzez przyjęcie odpowiedzialności wyłącznie za następstwa bezpośrednie¹⁹.

Niezależnie od powyższego, umową można zmienić zasadę odpowiedzialności (z odpowiedzialności na zasadzie ryzyka na odpowiedzialność

¹⁸ Za przykład może posłużyć chociażby umowa zawarta między dwoma sąsiedziami mieszkającymi jeden nad drugim dotycząca zakresu odpowiedzialności osoby mieszkającej wyżej za szkody spowodowane wyrzuceniem, wylaniem lub spadnięciem jakiegokolwiek przedmiotu z jego pomieszczenia.

¹⁹ Por. tak M. KALIŃSKI, *Odpowiedzialność odszkodowawcza*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, VI: *Prawo zobowiązań – część ogólna*2, red. A. OLEJNICZAK, Warszawa 2014, s. 210.

na zasadzie winy) albo, w przypadku odpowiedzialności opartej domyślnie na zasadzie winy, ograniczyć ją do przypadków, w których sprawca szkody działałby w warunkach winy umyślnej²⁰.

Należy również pamiętać, że na mocy art. 443 k.c. strony mogą w drodze umowy wyłączyć możliwość sięgania po odpowiedzialność deliktową, w przypadku gdyby taka odpowiedzialność pozostawała w zbiegu z odpowiedzialnością wynikającą z niewykonania lub nienależytego wykonania istniejącego uprzednio zobowiązania (niekoniecznie umownego)²¹.

Jeżeli chodzi o możliwość modyfikowania odpowiedzialności odszkodowawczej wynikającej z naruszenia umowy, to zgodnie z art. 473 § 2 k.c. można ją ograniczyć (jeszcze przed zaistnieniem zdarzenia będącego źródłem szkody), wyłączając odpowiedzialność za szkody wyrządzone z winy nieumyślnej²². Ponadto, zgodnie z powołanym wyżej art. 361 § 2 k.c. odnoszącym się wspólnie do obu podstawowych reżimów odpowiedzialności, strony mogą umówić się, że ewentualna szkoda wynikająca z naruszenia obowiązku umownego będzie rekompensowana wyłącznie w zakresie straty rzeczywistej z pominięciem utraconych korzyści, wyłącznie w określonej części, czy też wyłącznie w zakresie, w jakim wynika bezpośrednio z naruszenia umowy (a nie w zakresie wszystkich jego normalnych następstw). Strony mogą się wreszcie umówić, że naprawienie szkody wynikłej z niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania umownego nastąpi przez zapłatę określonej sumy (art. 483 k.c.)²³.

²⁰ *Ibidem*, s. 208.

²¹ Tak S. ŚMIEJA, *Zbieg roszczeń*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, VI: *Prawo zobowiązań – część ogólna*2, red. A. OLEJNICZAK, Warszawa 2014, s. 689.

²² Por. K. ZAGROBELNY, *Komentarz do art. 473 k.c.*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*⁶, red. E. GNIEWEK, P. MACHNIKOWSKI, Warszawa 2014, s. 950.

²³ Przytoczyć należy tu wyrok Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z 15 czerwca 2007 r., V CSK 68/07, «Legalis» nr 141313, w którym sąd, rozważając kwestię możliwości umownego ograniczenia na podstawie 361 § 2 k.c. odpowiedzialności za delikt do straty, potwierdził taką możliwość, stwierdzając jednocześnie, że nie jest możliwe, aby porozumieć się uprzednio odnośnie do wprowadzenia odszkodowania ryczałtowego. Sąd Najwyższy wyraził zapatrywanie, że rozwiązanie w postaci kary umownej może być wykorzystywane wyłącznie jako sankcja za naruszenie zobowiązania umownego.

W niektórych przypadkach cel w postaci ograniczenia odpowiedzialności można osiągnąć przez zastosowanie rozwiązań pośrednich. Na przykład nie jest wykluczone, że podmiot trzeci zobowiąże się, iż w razie zaistnienia wypadku przy pracy pracownicy nie będą dochodzili od pracodawcy roszczeń uzupełniających (por. art. 392 k.c.). Zamieszczeniem tego typu klauzul mogą być zainteresowane w szczególności podmioty uczestniczące w zatrudnieniu tymczasowym (zarówno agencja pracy tymczasowej, jak i pracodawca użytkownik). Obecności tego rodzaju postanowień nie można również wykluczyć w porozumieniach koordynacyjnych, o których mowa w art. 208 k.p. Opisane rozwiązanie oczywiście nie będzie kształtowało sytuacji prawnej poszkodowanego (będzie skuteczne jedynie *inter partes*). Jego skutkiem będzie jednak możliwość kierowania do gwaranta przez podmiot zobowiązany do naprawienia szkody roszczeń regresowych.

5. OGRANICZENIA SWOBODY MODYFIKOWANIA TZW. ODPOWIEDZIALNOŚCI UZUPEŁNIAJĄCEJ PRACODAWCY ZA WYPADEK PRZY PRACY

Upřednie kształtowanie zasad ponoszenia cywilnoprawnej odpowiedzialności odszkodowawczej nie jest pozostawione pełnej swobodzie stron. O istniejących ograniczeniach pamiętać muszą pracownik i pracodawca, którzy pragnęliby umownie, w sposób upředni zmodyfikować zasady ponoszenia przez pracodawcę ewentualnej odpowiedzialności uzupełniającej.

W zakresie odpowiedzialności deliktowej najdalej posunięte ograniczenia wprowadza art. 437 k.c. Przepis ten wyłącza łagodzenie odpowiedzialności, o której mowa w art. 435 k.c. (ciążącej na osobie prowadzącej przedsiębiorstwo wprawiane w ruch za pomocą sił przyrody), oraz odpowiedzialności, o której mowa w art. 436 k.c. (ciążącej na posiadaczach pojazdów mechanicznych). Jeżeli więc określone zdarzenie zaklasyfikowane jako wypadek przy pracy (w rozumieniu ustawy wypadkowej) pokrywałoby się z okolicznościami opisanymi w hipotezach tych przepisów, odpowiedzialność uzupełniająca pracodawcy – w zakresie

przesłanek odpowiedzialności uregulowanych w art. 435 i 436 k.c. – nie zostanie ani wyłączona, ani ograniczona²⁴.

Kolejne ograniczenie w zakresie swobody modyfikowania odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy wprowadza wspomniany już wcześniej art. 473 § 2 k.c., który stanowi, że nieważne jest zastrzeżenie, iż dłużnik nie będzie odpowiedzialny za szkodę, którą może wyrządzić wierzycielowi umyślnie. Uważa się, że przepis ten odnosi się zarówno do odpowiedzialności deliktowej, jak i kontraktowej. Ograniczenie to w zakresie omawianej tematyki pozbawione jest jednak praktycznego znaczenia. Wypadki przy pracy zdarzają się z reguły w związku z winą nieumyślną pracodawcy lub osób, za które pracodawca odpowiada. Nieczęsto pozostają one w związku z działaniami podejmowanymi w zamiarze bezpośrednim lub chociażby ewentualnym spowodowania u pracownika urazu lub pozbawienia go życia.

Poza wskazanymi wyżej przepisami nie ma innych, które wprost ograniczałyby możliwość łagodzenia odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy. Należy jednak mieć na uwadze to, że pewne dodatkowe ograniczenia mogą wynikać z określonej wykładni obowiązujących przepisów. Trzeba wskazać, że w doktrynie prawa cywilnego istnieją zapatrywania, których akceptacja oznaczałaby istotne ograniczenie swobody stron w zakresie uprzedniego kształtowania uzupełniającej odpowiedzialności odszkodowawczej pracodawcy. Poglądy te odnoszą się do szczególnych rodzajów szkód, które wypadek przy pracy z reguły powoduje. Chodzi tu o szkodę (majątkową) na osobie (art. 444 k.c.) i szkodę niemajątkową towarzyszącą uszkodzeniu ciała lub rozstrojowi zdrowia (art. 445 k.c.). Odnotować więc należy brak pełnego konsensusu w doktrynie prawa cywilnego odnośnie do tego, czy odpowiedzialność kontraktowa (taka, jaką przewiduje kodeks cywilny) obejmuje

²⁴ Zdaniem M. ZELKA art. 437 k.c. „nie stoi natomiast na przeszkodzie umownej modyfikacji przesłanek deliktowej odpowiedzialności odszkodowawczej, które normowane są przez inne przepisy”. Autor ten wskazuje, że swoboda modyfikowania zasad, o których mowa w art. 361 § 1 i § 2 k.c., zostaje tu zachowana, zaznaczając jednak, że kwestia ta nie jest jednolicie oceniana w doktrynie prawa cywilnego; por. M. ZELEK, *Komentarz do art. 437 k.c.*, [w:] *Kodeks cywilny*, II: *Komentarz do art. 353–626*², red. M. GUTOWSKI, Warszawa 2019, s. 779-780.

możliwość domagania się wyrównania uszczerbku niemajątkowego. Jakkolwiek pogląd dopuszczający taką możliwość jest obecny w nauce prawa cywilnego²⁵, to przyjęcie zapatrywania przeciwnego (ciągle obecnego w nauce prawa cywilnego) miałyby istotne konsekwencje dla stosowania art. 443 k.c. Przepis ten, jak już wyżej wskazano, pozwala umownie wyłączyć odpowiedzialność deliktową (niezwiązaną z winą umyślną sprawcy oraz niezwiązaną z ruchem przedsiębiorstw tudzież pojazdów mechanicznych napędzanych za pomocą sił przyrody) w zakresie, w jakim istniałaby równoległe do odpowiedzialności kontraktowej. Otóż, w przypadku uznania, że odpowiedzialność kontraktowa nie obejmuje uszczerbku o charakterze niemajątkowym, zbieg odpowiedzialności kontraktowej i deliktowej w odniesieniu do tego rodzaju szkody nie byłby możliwy. W rezultacie na podstawie art. 443 k.c. nie byłoby możliwe wyłączenie odpowiedzialności deliktowej za szkodę niemajątkową²⁶. Co prawda nawet przy takiej wykładni, na gruncie art. 443 k.c. nadal byłoby możliwe wyłączenie odpowiedzialności deliktowej za szkodę (majątkową) na osobie, takie rozwiązanie łączy się jednak z obiekcjami innej natury, o których niżej.

Wracając do możliwości ograniczenia (deliktowej) uzupełniającej odpowiedzialności za szkodę niemajątkową poprzez wyłączenie deliktowego reżimu odpowiedzialności, należy dodać, że nie jest wykluczone umowne rozszerzenie odpowiedzialności kontraktowej, tak aby obejmowała również odpowiedzialność za szkodę niemajątkową²⁷. Tak wykreowany zbieg odpowiedzialności kontraktowej i deliktowej za

²⁵ Tak M. GERSDORF, M. RACZKOWSKI, *op. cit.*, s. 92. Szczegółowa analiza tego zagadnienia wykracza poza zakres niniejszego opracowania, wskazać jednak należy na konieczność odróżniania podziału szkód na majątkowe i niemajątkowe od podziału szkód majątkowych na szkody na mieniu i szkody na osobie (kompensaty tych ostatnich dotyczy art. 444 k.c.) – por. szerzej M. KALIŃSKI, *op. cit.*, s. 103-104; autor na powołanych stronach wskazuje na istniejące w nauce prawa cywilnego kontrowersje w odniesieniu do sposobu systematyzowania szkód.

²⁶ Tak E. ŁĘTOWSKA, *Zbieg norm w prawie cywilnym*, Warszawa 2002, s. 92-93.

²⁷ Możliwość umownego rozszerzenia odpowiedzialności kontraktowej na szkodę niemajątkową jest akceptowana w doktrynie prawa cywilnego; por. W. BORYSIAK, *Komentarz do art. 471 k.c.*, [w:] *Komentarze Prawa Prywatnego, IIIA: Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. OSAJDA, Warszawa 2017, s. 1001.

szkodę niemajątkową powstałą w związku ze zdarzeniem zakwalifikowanym jako wypadek przy pracy mogłyby zostać następnie wyeliminowane na podstawie art. 443 k.c. poprzez wyłączenie odpowiedzialności deliktowej. Wydaje się przy tym, że wykreowana w tym celu umowna odpowiedzialność za szkodę niemajątkową wynikającą ze zdarzenia zakwalifikowanego jako wypadek przy pracy może zostać ukształtowana łagodniej, niż przewiduje to kodeks cywilny w art. 445 k.c. (w zw. z art. 444 k.c.). Za dopuszczeniem możliwości takiego, łagodniejszego kształtowania umownej uzupełniającej odpowiedzialności za szkodę niemajątkową należy opowiedzieć się szczególnie w odniesieniu do zawodów, w których istotę wpisane jest ryzykowanie zdrowiem (np. sportowcy). Umowna, uzupełniająca odpowiedzialność za szkodę niemajątkową mogłaby ograniczać prawo domagania się zadośćuczynienia za krzywdę związaną z uszkodzeniem ciała lub rozstrojem zdrowia do tych przypadków, w których uszczerbek na zdrowiu nosiłby znamiona uszczerbku ciężkiego. Złagodzenie odpowiedzialności umownej w stosunku do tej przewidzianej w art. 445 k.c. mogłoby polegać również na ograniczeniu odpowiedzialności uzupełniającej wyłącznie do przypadków wyrządzenia krzywdy z winy umyślnej tudzież na wprowadzeniu – w odniesieniu do szkód wywołanych z winy nieumyślnej – świadczeń ryczałtowych. Jak wyżej wskazano, wykreowanie umownej, uzupełniającej odpowiedzialności za szkodę niemajątkową pozwoliłoby na zastosowanie do powstałego w ten sposób zbiegu odpowiedzialności kontraktowej i deliktowej art. 443 k.c. i wyłączenie odpowiedzialności *ex delicto*²⁸.

Poszukując ograniczeń w zakresie swobody stron w uprzednim modyfikowaniu zasad ponoszenia (zarówno deliktowej, jak i kontraktowej) uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy, powołać należy również art. 353¹ k.c. Zgodnie z tym przepisem umowy nie mogą być sprzeczne

²⁸ Naturalnie, jak wynika z poczynionych wcześniej uwag, odpowiedzialność deliktową można uprzednio łagodzić także w inny sposób niż poprzez jej całkowite wyłączenie. Do takiego łagodzenia (innego niż wyłączenie odpowiedzialności deliktowej) nie jest konieczne kreowanie zbiegu odpowiedzialności kontraktowej i deliktowej. Przypomnieć też należy, że – jak już wskazywano – wyłączenie odpowiedzialności deliktowej nie w każdym przypadku będzie możliwe.

z zasadami współżycia społecznego. Przytoczenie tego ograniczenia jest ważne, ponieważ z zasad współżycia społecznego wywiedziono w doktrynie prawa cywilnego zakaz łągodzenia odpowiedzialności majątkowej za szkodę na osobie. Autorzy wyrażający to zapatrywanie odsyłają do publikacji Mirosława Nesterowicza dotyczącej odpowiedzialności za lekarzy. W tym właśnie kontekście (odpowiedzialności za personel medyczny) M. Nesterowicz stwierdził, że umowne ograniczenie odpowiedzialności za szkodę (majątkową) na osobie byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego²⁹. Jednym z nielicznych autorów, którzy stanowisko to zdaje się kwestionować, jest Marek Safjan; twierdzi on bowiem, że możliwość ograniczenia odpowiedzialności za szkodę na osobie, w szczególności poprzez ograniczenie wyboru poszkodowanego do odpowiedzialności *ex contractu*, będzie „zupełnie wyjątkowo dopuszczalne”³⁰.

Trudno jednak zgodzić się, że powołane zapatrywanie w prosty sposób można przenieść z relacji pacjent – lekarz na relację pracownik – pracodawca. Nie wydaje się, aby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego było przykładowo wyłączenie odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy za szkodę majątkową na osobie, w przypadkach, w których wypadek przy pracy nastąpił w warunkach naruszania przez poszkodowanego pracownika przepisów lub zasad bhp, na przykład w czasie, w którym pracownik był pod wpływem alkoholu albo innego

²⁹ M. NESTEROWICZ, *Podstawy prawne odpowiedzialności cywilnej zakładu leczniczego i lekarza*, «Prawo i Medycyna» 1/1999, s. 111; w powołanym artykule autor wywiódł nieważność tego rodzaju stypulacji z art. 58 k.c., a nie z art. 353¹ k.c., który wydaje się jednak właściwszym punktem odniesienia.

³⁰ M. SAFJAN, *Komentarz do art. 443 k.c.*, [w:] *Kodeks cywilny, I: Komentarz do art. 1-449(10)*⁸, red. K. PIETRZYKOWSKI, Warszawa 2015, s. 1288. Zakładając, że autor miał na myśli szkodę na osobie rozumianą wyłącznie jako rodzaj szkody majątkowej (art. 444 k.c.), nie jest jasne, czy dopuszcza on wyłączenie na podstawie art. 443 k.c. odpowiedzialności deliktowej za szkodę niemajątkową. Niejasność wiąże się z tym, że autor w komentarzu do tego samego przepisu poświęca odrębne rozważania kwestii odpowiedzialności *ex contractu* za szkodę niemajątkową, sugerując, że kontraktowy reżim odpowiedzialności może obejmować obowiązek wyrównania uszczerbku niemajątkowego; to z kolei sugeruje, że w odniesieniu do tego rodzaju uszczerbku zbieg obu reżimów odpowiedzialności jest także możliwy.

środku psychoaktywnego. Przestrzeganie przepisów i zasad bezpieczeństwa i higieny pracy stanowi podstawowy obowiązek pracownika, a omawiane rozwiązanie przyczyniłoby się do jego skuteczniejszego egzekwowania. Wydaje się również, że nie naruszałoby zasad współżycia społecznego wyłączenie odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy za szkody na osobie w odniesieniu do pracowników cieszących się znaczącą autonomią w zakresie organizacji pracy albo tych, którzy ze względu na pozycję w strukturze organizacyjnej zakładu pracy odpowiedzialni są osobiście za bezpieczeństwo i higienę pracy. Inaczej należy oceniać sytuację pacjenta – z reguły zupełnie biernego w czasie wykonywania zabiegu, inaczej zaś sytuację pracownika, który w czasie wykonywania pracy pozostaje z natury rzeczy aktywny.

Potencjalnym źródłem ograniczeń w modyfikowaniu tzw. odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy – rozpatrywanej w świetle kontraktowego reżimu odpowiedzialności, mogą być zasady prawa pracy. Artykuły 473, 361 k.c. czy też 483 k.c. będą tu bowiem stosowane nie wprost, lecz za pośrednictwem art. 300 k.p. W tym kontekście, w pierwszej kolejności należy zauważyć, że wśród zasad prawa pracy brak takiej, która zapewniałaby pracownikowi pełną kompensatę doznanych w związku z pracą szkód³¹. Wydaje się też, że przeszkodą do łągodzenia uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy nie będzie zasada odpowiedzialności pracodawcy za bezpieczne i higieniczne warunki pracy, o której mowa w art. 207 § 1 k.p. Zasada ta, jak się wydaje, odnosi się do norm sankcjonowanych – określających obowiązki pracodawcy związane z organizowaniem pracy³². Umowne zmodyfikowanie wynikających z prawa cywilnego zasad ponoszenia przez pracodawcę odpowiedzialności za naruszenie przepisów bhp w najmniejszym stopniu nie podważa istoty, treści i zakresu samych tych obowiązków. Pozostają one nienaruszone. Podobnie, zasada uprzywilejowania pracownika nie ma takiego znaczenia, które powodowałoby przekształcenie

³¹ Zasada ograniczonego kompensowania szkód w prawie pracy powołana została w uchwale 7 sędziów SN z 4 grudnia 1987 r., III PZP 85/86, «Legalis» nr 26083. Zasadę tę niedawno przypomniał W. OSTASZEWSKI, *op. cit.*, s. 96-97.

³² Por. W. SANETRA, *Odpowiedzialność według prawa pracy. Pojęcie, zakres, dyferencjacja*, Wrocław 1991, s. 15.

dyspozytywnych przepisów kodeksu cywilnego – w razie ich „odpowiedniego” stosowania do stosunku pracy – w przepisy jednostronnie bezwzględnie wiążące.

6. PODSUMOWANIE

Podsumowując, wydaje się, że obecna na gruncie prawa cywilnego swoboda uprzedniego modyfikowania zasad odpowiedzialności odszkodowawczej może mieć pewne odniesienie do tzw. uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy wynikającej ze zdarzenia zakwalifikowanego jako wypadek przy pracy.

Komplikacje związane z dopuszczalnością swobodnego kształtowania przez pracownika i pracodawcę zasad ponoszenia tzw. uzupełniającej odpowiedzialności za wypadek przy pracy wiążą się z charakterem szkód, które ta odpowiedzialność ma kompensować. Z reguły są to szkody (majątkowe) na osobie oraz szkody niemajątkowe. Wydaje się jednak, że poza przypadkami szkód powstałych z winy umyślnej pracodawcy oraz poza przesłankami odpowiedzialności opisanymi w art. 435 i 436 k.c., zasady ponoszenia odpowiedzialności uzupełniającej (zarówno kontraktowej, jak i deliktowej) można modyfikować. Dotyczy to szczególnie pracowników samodzielnych lub odpowiedzialnych za stan bhp w zakładzie pracy.

W przypadku pracowników, których nie można scharakteryzować w żaden z wyżej opisanych sposobów, umowa modyfikująca zasady ponoszenia przez pracodawcę odpowiedzialności uzupełniającej powinna być skonstruowana tak, aby ograniczenie uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy wchodziło w grę wówczas, gdy zdarzenie wywołujące szkodę zaistniało w związku z naruszeniem przez pracownika przepisów z zakresu bezpieczeństwa i higieny pracy.

Modyfikacje mogłyby polegać na wyłączeniu odpowiedzialności za szkodę wyrządzone w warunkach winy nieumyślnej pracodawcy. Za dopuszczalne należy również uznać ustalenie, że w ramach odpowiedzialności uzupełniającej szkoda majątkowa na pracowniku podlegałaby

zaspokojeniu wyłącznie w zakresie straty rzeczywistej wynikającej bezpośrednio ze zdarzenia wywołującego szkodę.

W przypadku wyłączenia odpowiedzialności deliktowej za szkodę majątkową na osobie pracownika i oparciu odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy na reżimie kontraktowym (co na gruncie art. 443 k.c. wydaje się możliwe) za dopuszczalne uznać należy wprowadzenie odszkodowań ryczałtowych podobnych do instytucji kary umownej.

Jeżeli chodzi o obowiązek naprawienia w ramach odpowiedzialności uzupełniającej szkody niemajątkowej wydaje się, że możliwe umowne modyfikacje mogą iść w analogicznym kierunku. Cel w postaci złagodzenia odpowiedzialności uzupełniającej pracodawcy można tu osiągnąć w szczególności poprzez umowną regulację odpowiedzialności za uszczerbek niemajątkowy (łagodniejszą, niż przewiduje to kodeks cywilny, np. poprzez ograniczenie obowiązku naprawienia krzywdy do przypadków wyrządzenia jej z winy umyślnej, zaistniałych w bezpośrednim związku ze zdarzeniem będącym źródłem krzywdy, ewentualnie wprowadzenie zadośćuczynienia ryczałowego) połączoną z wyłączeniem pozostającej z nią w zbiegu odpowiedzialności deliktowej.

Sformułowane wyżej wnioski mogą oczywiście wywoływać kontrowersje. Opisane możliwości łagodzenia tzw. uzupełniającej odpowiedzialności pracodawcy należy jednak mieć na uwadze tak długo, jak długo ustawodawca nie zdecyduje się uregulować w sposób szczególny i bezwzględnie wiążący zasad ponoszenia przez pracodawcę tej odpowiedzialności.

DOPUSZCZALNOŚĆ UMOWNEGO KSZTAŁTOWANIA UZUPEŁNIAJĄCEJ ODPOWIEDZIALNOŚCI PRACODAWCY ZA WYPADEK PRZY PRACY

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są rozważania na temat możliwości zawierania między pracodawcą a pracownikiem umów łagodzących tzw. uzupełniającą odpowiedzialność pracodawcy z tytułu wypadku przy pracy. Szczególna uwaga poświęcona została odpowiedzialności za szkodę na osobie i szkodę niemajątkową. Autor rozważa możliwość łagodzenia

odpowiedzialności zarówno w reżimie kontraktowym jak i deliktowym odnotowując obecne w doktrynie prawa cywilnego poglądy odnośnie do dopuszczalności tego rodzaju modyfikacji.

PERMISSIBILITY OF CONTRACTS ON AN EMPLOYER'S SUPPLEMENTARY LIABILITY FOR ACCIDENTS AT WORK

Summary

This article considers the permissibility of agreements concluded between an employer and an employee to mitigate the employer's supplementary liability in the event of an accident at work. Particular attention is paid to liability for economic loss and liability for personal injuries. The paper analyses both the contractual and the tortious regime and refers to opinions expressed within the Polish doctrine of civil law regarding the admissibility of such modifications.

Słowa kluczowe: odpowiedzialność uzupełniająca pracodawcy; umowna modyfikacja zasad ponoszenia odpowiedzialności; odpowiedzialność za wypadek przy pracy.

Keywords: an employer's supplementary liability; contractual mitigation of liability; liability for an accident at work.

Literatura

- BARZYCKA-BANASZCZYK M., *Odpowiedzialność odszkodowawcza pracodawcy*, Warszawa 2017.
- BORYSIAK W., *Komentarz do art. 471 k.c.*, [w:] *Komentarze Prawa Prywatnego*, IIIA: *Kodeks cywilny. Komentarz. Zobowiązania. Część ogólna*, red. K. OSAJDA, Warszawa 2017.
- GERSDORF M., RACZKOWSKI M., *Przemiany odpowiedzialności pracodawcy za szkodę wywołaną wypadkiem przy pracy lub chorobą zawodową*, [w:] *Prawo ochrony pracy – współczesność i perspektywy rozwoju*, red. T. WYKA, M.A. MIELCZAREK, Warszawa 2017, s. 82-96.
- JANKOWIAK J., *Glosa do wyroku SN z dnia 3 grudnia 2010 r., I PK 124/10*, «Gdańskie Studia Prawnicze – Przegląd Orzecznictwa» 4/2011, s. 143-151.

- KALIŃSKI M., *Odpowiedzialność odszkodowawcza*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, VI: *Prawo zobowiązań – część ogólna*², red. A. OLEJNICZAK, Warszawa 2014, s. 1-214.
- ŁĘTOWSKA E., *Zbieg norm w prawie cywilnym*, Warszawa 2002.
- NESTEROWICZ M., *Podstawy prawne odpowiedzialności cywilnej zakładu leczniczego i lekarza*, «Prawo i Medycyna» 1/1999, s. 110-120.
- OSTASZEWSKI W., *Odpowiedzialność uzupełniająca pracodawcy*, Toruń 2015.
- PISARCZYK Ł., *Odpowiedzialność pracodawcy za szkodę spowodowaną wypadkiem przy pracy*, [w:] *Z problematyki odpowiedzialności za szkodę*, red. G. BAŁTRUSZAJTYS, «Studia Iuridica» 47/2007, s. 203-219.
- PYZIAK-SZAFNICKA M., *Wygaśnięcie zobowiązań*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, VI: *Prawo zobowiązań – część ogólna*², red. A. OLEJNICZAK, Warszawa 2014, s. 1459-1618.
- SAFJAN M., *Komentarz do art. 443 k.c.*, [w:] *Kodeks cywilny*, I: *Komentarz do art. 1-449(10)*⁸, red. K. PIETRZYKOWSKI, Warszawa 2015.
- SANETRA W., *Odpowiedzialność według prawa pracy. Pojęcie, zakres, dyferencjacja*, Wrocław 1991.
- SZUBERT W., *Ubezpieczenie od wypadków przy pracy w perspektywie rozwojowej*, «Państwo i Prawo» 5.10/1950, s. 76-103.
- ŚLEBZAK K., *Uzupełniająca odpowiedzialność pracodawcy z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych*, [w:] *Studia z prawa pracy. Księga pamiątkowa ku czci docenta Jerzego Logi*, red. Z. GÓRAL, Łódź 2007, s. 137-151.
- ŚMIEJA S., *Zbieg roszczeń*, [w:] *System Prawa Prywatnego*, VI: *Prawo zobowiązań – część ogólna*², red. A. OLEJNICZAK, Warszawa 2014, s. 688-696.
- WITOSZKO W., *Odpowiedzialność pracodawcy w razie dochodzenia uzupełniających roszczeń cywilnoprawnych z tytułu wypadku przy pracy lub choroby zawodowej*, «Praca i Zabezpieczenie Społeczne» 11/2008, s. 19-26.
- ZAGROBELNY K., *Komentarz do art. 473 k.c.*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*⁶, red. E. GNIEWEK, P. MACHNIKOWSKI, Warszawa 2014.
- ZELEK M., *Komentarz do art. 437 k.c.*, [w:] *Kodeks cywilny*, II: *Komentarz do art. 353-626*², red. M. GUTOWSKI, Warszawa 2019.